

of argumentation, gives an opportunity to regulate their behavior. Conversational formulas increase situation-related speech, its stability, conciseness and expressiveness. It has been found out that grammatical phenomena, lexical stock, syntactic structures, pragmatic settings of informative, stimulating, and argumentative strategies ensure the effectiveness of presentation-report's production.

Key words: communicative strategies, presentation-report, tools, grammatical phenomena, lexical stock, syntactic structures, pragmatic settings.

Дата надходження статті: 17.01.2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Микитенко Н. О.

УДК 37.018.46

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi45.90>

Марецька Л. П.;

orcid.org/0000-0001-6065-4696

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ СУЧАСНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

У статті порушено актуальну на сьогодні проблему розвитку мовленнєвої культури вчителів сучасного закладу освіти. Переконаливо доведено, що освітянам насамперед має бути властивим високий рівень мовленнєвої культури, що це має бути їхнім професійним обов'язком, оскільки саме вчитель має слугувати мовленнєвим взірцем для учнівської молоді.

Наведено у статті погляди видатних представників української науки, культури (І. Огієнко, В. Сухомлинський, О. Біляев, О. Пономарів, М. Пендилюк та ін.) на важливість високої культури мовлення вчителя та його визначальну роль у формуванні мовної особистості в учнівської молоді.

Авторка наводить низку ознак, які характеризують взірцеве мовлення загалом, і педагога зокрема, якщо той дбає про свій професійний розвиток. Наголошено, що мовній особистості педагога має бути властиве відповідальне ставлення до мови, мовлення, до конкретного слова; уміння чути й аналізувати власне та чуже мовлення; здатність до вдосконалення власного мовлення упродовж усього життя як свідомо потреба; наявність активної громадянської позиції щодо вироблення мовної стійкості тощо.

Зокрема, у статті схематично окреслено ті типові недоліки в мовленні вчителя сучасної школи, на які конче необхідно звертати увагу вже зараз, викоринювати негативну тенденцію до масового нівелювання норм сучасної літературної мови, відверте нехтування ними у професійній діяльності. Це неправильна вимова (зокрема, шиплячих звуків та африкатів дз, дж; дзвінких звуків у кінці слова); порушення у вживанні звертань (ігнорування кличного відмінка); безособових дієслівних форм на -но, -то; сполучення приголосних -ться, -шся); нехтування правилами милозвучності; поверхневе ознайомлення з новою редакцією Українського правопису; неправильне наголошування слів; уживання суржику та надмірне захоплення мовними запозиченнями тощо.

Запропоновано шляхи підвищення рівня культури мовлення вчителя в умовах післядипломної освіти.

Ключові слова: культура мовлення, мовна особистість, учитель, норма літературної мови, професійне мовлення, ознаки зразкового мовлення, самовдосконалення.

Постановка проблеми. На жаль, на сьогодні стверджувати, що зі студентської лави до школи приходить особистість, яка вже має високий рівень мовленнєвої культури, немає підстав. І хоча не одне десятиліття відбувається «невидима війна»

*© Марецька Л. П.

з проявами суржику в професійному мовленні педагога, з неконтрольованим і, як правило, невинуватим ужитком мовних запозичень, з граматичними покручами, з калкою, з невіглаством у наголошуванні слів, – про перемогу годі й говорити. Як не прикро, але мусимо визнати, що порушенням норм української літературної мови, суржилом аж рясніє мовлення наших громадян, зокрема й педагогів, які мали б бути мовленнєвим взірцем для учнівської молоді. В усі часи саме на вчителя, як представника інтелігенції, покладалася місія бути провідною силою на шляху до розвою культури, що мало б привести до підвищення культури суспільства загалом, розвитку гуманітарної сфери держави. Учитель – це така особлива категорія мовців, яким мовленнєва культура має бути властивою насамперед. Сюди можна також віднести й держслужбовців, працівників культури чи засобів масової інформації, для яких мовленнєва компетентність має бути одним з основних професійних обов'язків. «Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови», – невтомно наголошував І. Огієнко [2, с. 12]. Висока мовна культура, обізнаність з нормою літературної мови є невід'ємною ознакою високоосвіченої, усебічно розвиненої людини, гармонійної особистості.

Аналіз досліджень. Давньогрецький філософ Сократ, надаючи мовленню людини величезного значення, не дарма сказав: «Заговори, щоб я тебе побачив», оскільки саме мовлення людини під пильним оком слухача розкриє (навіть всупереч її бажанню) внутрішній світ особистості, виявить усе, на що людина здатна, що вміє і що знає. Український народ теж по-філософськи ставився до мовлення: «Як речеш, так і тямеш», – говориться у відомому прислів'ї, яке можемо інтерпретувати по-сучасному: «Як розмовляєш, так і мислиш». Проблема культури мовлення особистості в різні часи не уникла пильної уваги й серед науковців, зокрема, таких як Б. Антоненко-Давидович, О. Біляєв, Т. Гриценко, С. Караванський, Л. Масенко, І. Огієнко, М. Пентилюк, О. Пономарів, В. Сухомлинський, І. Фаріон та ін. Твердження, що культура мови має вагомим національним й соціальним значенням, оскільки саме вона вимагає від мовців національної самоідентифікації, високого рівня відповідальності у ставленні до слова, забезпечує високий рівень мовленнєвого спілкування, ефективного здійснення мовних функцій, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом, – є думкою, що об'єднує погляди багатьох учених, громадських діячів, небайдужих до проблем мови особистостей.

Зокрема, порушує проблеми культури мовлення педагога у багатьох своїх працях В. Сухомлинський. Видатний педагог наголошував, що мовлення вчителя є показником його педагогічної культури, засобом самовираження і самоствердження його особистості. Учений розробив кодекс мовлення вчителя, де наголосив, що неприпустимо вчителю вдаватися до вульгарності, брутальності, непристойності, бути фальшивим і нещирим. Також Василь Олександрович великої уваги надавав умінню вчителя точно, логічно викладати свої думки, мати вміння вдало формулювати запитання до учнів, чітко викладати інструкцію щодо виконання завдання, обирати мовні засоби так, щоб це сприяло досягненню мети повідомлення вчителя учням. Слово вчителя вчений уважав інструментом опосередкованого впливу на душу вихованця, і слово це нічим не можна замінити. Мистецтво навчання і виховання він ототожнював з мистецтвом говорити, звертатися словом до людського серця. «Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних відносин – такий шлях до гармонії знань і моральності, – стверджував Учитель [5, с. 508]. Чи не про це говорив і Тарас Шевченко своїми знаменитими геніальними рядками «Ну що, здавалося, слова? Слова та голос – більш нічого, а серце б'ється – ожива, як їх почує...»?

О. Біляєв проблеми культури мовлення учнів пов'язував з рівнем мовленнєвої підготовки педагогів, шкільного мовного середовища загалом, що за своєю суттю мало б закладати основи культури мовлення молодого покоління. Учитель, на його думку,

зокрема, учитель-словесник «повинен дати зразок змістовного, точного, виразного й емоційного, бездоганно грамотного мовлення» [1, с. 38].

Не можна оминати увагою переконливі слова відомого сучасника О. Пономаріва: «Певна річ, усі відразу не можуть заговорити добірною мовою. До тих, хто лише починає дедалі активніше розмовляти по-українському, слід виявляти поблажливість і пробачати їм певні мовні огріхи. Однак є люди, які не мають права на помилки (актори, лектори, диктори та інші працівники радіо й телебачення, учителі, викладачі), бо їхнє слово повинне бути взірцем для решти громадян України» [4, с. 10].

М. Пентилюк, говорячи про підготовку майбутніх учителів-словесників, зазначала, що «формування мовної особистості означає не тільки набуття людиною певних знань, умінь і навичок, але й самовиховання свідомого ставлення до мови, що виражається в прагненні та вмінні мовців спілкуватися рідною та іншими мовами, відповідальному ставленні до власного мовлення, постійній, наполегливій роботі над його вдосконаленням» [3, с. 295].

Загалом українські мовознавці переконливо доводять, що вчителю, як високорозвиненій і високоорганізованій мовній особистості, має бути притаманне взірцеве мовлення, відповідальне ставлення до слова, постійне прагнення до вдосконалення й розвитку своїх мовленнєвих навичок.

Метою статті є актуалізація та окреслення сутності наявних проблем у мовленнєвій діяльності сучасного вчителя, а також акцентуалізація деяких факторів, що мають безпосередній вплив на рівень культури мовлення освітян.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто визначитися, яке мовлення можна вважати за взірцеве. Звичайно, це мовлення, що відповідає нормам української літературної мови, тобто нормам українського правопису. Упродовж певного часу загальними зусиллями було вироблено певні критерії зразкового мовлення: правильність, тобто відповідність ustalеним літературним нормам; змістовність (дотримання теми, мети висловлення); послідовність і логічність у викладенні думок; точність у формулюваннях; багатство (активне використання синонімічного багатства мови з метою найвідповіднішого вжитку того чи іншого слова); виразність (емоційність, володіння техніками голосу (тембр, сила, інтонація тощо); доречність та доцільність висловлення тощо. Додати до цього списку можна ще й відповідальне ставлення до мови, мовлення, до конкретного слова; уміння чути й аналізувати власне та чуже мовлення; здатність до вдосконалення власного мовлення упродовж усього життя як свідомо потреба; наявність активної громадянської позиції щодо вироблення мовної стійкості тощо.

Під час безпосереднього спілкування з учителями різних фахів було виявлено, що типовими недоліками культури їхнього мовлення є неправильна вимова (зокрема, шиплячих звуків та африкатів дз, дж; дзвінких звуків у кінці слова); порушення у вживанні звертань (ігнорування кличного відмінка); безособових дієслівних форм на –но, –то; сполучення приголосних –ться, –шся); нехтування правилами милозвучності; поверхневе ознайомлення з новою редакцією Українського правопису; неправильне наголошування слів; уживання суржику та надмірне захоплення мовними запозиченнями тощо.

Зауважимо на деяких аномативах, до яких найчастіше вдаються свідомо чи несвідомо мовці. Говорячи про наявність помилок в учнів, часто не розрізняють за значеннями слова зустрітися і траплятися, тому й уживають вислови на кшталт «у роботах учнів можна зустріти таку помилку...». Хоча помилки трапляються, а зустрічаються люди, тож потрібно замінити слово зустрітися, якщо йдеться про періодичну появу якогось явища, повторення якоїсь події, на слово траплятися.

Також поширеною помилкою є вживання при безособових дієслівних формах на –но, –то назв осіб в орудному відмінку, наприклад: учнями нашого класу прибрано, школою було започатковано, нами проведено захід і под. Натомість правильно

говорити: учні нашого класу прибрали; школа започаткувала; ми провели захід. Варто згадати і про подібний хибний ужиток конструкцій на -но, -то: була здійснена перевірка (потрібно «було здійснено перевірку»), був прочитаний уривок («потрібно було прочитано уривок»). Зауважимо також і на ненормативному вжитку дієслів з постфіксом –ся. Зворотні дієслова насправді досить поширені (наприклад, дитина усміхається, захід відбувається, я вітаюся), але в деяких аспектах вони недоречними, хоча й поширеними: м'який знак пишеться, кома ставиться, до слова запрошується, грамотою нагороджується або в славнозвісному «я вибачаюся», яке особливо прикро чути від учителів як культурної еліти нашого суспільства.

Часто можна натрапити в документах на плутанину у словах наслідок і результат, що призводить до спотворення сприйняття інформації: наприклад, потрібно говорити «якісні знання учнів – результат нашої спільної роботи», а натомість інколи чуємо, що це наслідок. А слова привести і призвести іноді можуть охарактеризувати мовленнєву невправність мовця і якщо він скаже «це призвело до покращення результатів», то це дає підстави вважати, що мовець аж ніяк не радий, що результати покращилися.

Невиправдане вживання активних дієприкметників у таких та в подібних сполуках, як «узагальнюючий урок», «здоров'язберігаючі технології», «відряджаюча сторона», «підростаюче покоління» тощо теж зовсім не прикрашає мовлення освіченої людини, тому варто пильніше розглядати контекст, у якому потрібно вжити активний дієприкметник, і знайти можливість його або замінити, або якщо це неможливо, перефразувати конструкцію на зразок «сторона, що відряджає».

Часто можна натрапити навіть у престижних виданнях на випадки, коли проблему, завдання, задачу вирішують; мету виконують; закон, постанову приймають; виконують щось згідно чи відповідно наказу тощо, хоча потрібно було б проблему й задачу розв'язувати, завдання виконувати, мети досягати, а закон ухвалювати, виконувати щось згідно з наказом або відповідно до наказу.

З розвитком інформаційних технологій в освіті набуває поширення й такий тип помилок, як технічні. Замість видрукувати, виправити говорять «роздрукувати», «поправити», замість розсилання, розроблення, доставляння, приймання чуємо «розсилка», «розробка», «доставка», «прийом» тощо, а «посилання», на жаль, майже витіснило «покликання». До речі, слова об'єм, обсяг, розмір теж викликають неабиякі труднощі у мовців і тому можна почути запитання, якого «об'єму» має бути стаття, і якщо вже зайшла мова про технічні помилки, то варто буде наголосити, що правильною буде форма «обсяг оперативної пам'яті» [6, с. 82].

Під час виступів учителів на освітянських заходах можна почути про те, що учні «приймають участь» у конкурсах, «займають» перше місце. Уже багато років під час занять на курсах підвищення кваліфікації вчителі мають можливість вивчити й запам'ятати, що потрібно брати участь у конкурсі, а перше місце в конкурсі можна посісти чи в спортивних змаганнях вибороти. Чому не запам'ятовують? Напевно, тому що нині помилятися в нашому суспільстві не є чимось негативним, і що бентежить найбільше, подібна позиція поширюється на ті галузі, де кожна помилка може потягнути за собою цілий ланцюг проблем і порушень, що призведуть до невідворотного – знецінення освіти, освіченості і врешті – до культурної й економічної кризи суспільства.

Післядипломна освіта надає невичерпні можливості вчителю розвивати свої мовленнєві здібності, системно вдосконалювати й відпрацьовувати навички грамотного мовлення, отримувати професійне консультування від фахівців. У чинних програмах підвищення кваліфікації вчителів різних фахів обов'язково передбачено заняття у формі тренінгів, практикумів, мовних інтенсивів, під час яких є можливість опрацювати особливості термінології предмета, який учитель викладає у школі. Зокрема, популярною є тематика таких занять, як «Розвиток культури професійного мовлення

вчителів-предметників», «Основи українського ділового мовлення», «Термінологічна лексика в системі професійного мовлення вчителів закладів загальної середньої освіти». Застосування таких прийомів, як рольова ситуація, мовне занурення сприяє створенню хоча й штучної, але такої мовленнєвої ситуації, коли слухачі мають виконувати певні завдання (як правило, групові або парні), дотримуючись умови або правила, що при цьому вони послуговуються тільки українською мовою.

Висновки. Аналіз факторів, що впливають на виникнення мовленнєвих помилок в освітян, дає підстави стверджувати, що насамперед це низька мотивація до оволодіння мовою на високому рівні; формальний підхід до оцінювання рівня володіння державною мовою під час атестації педагогічних працівників (у характеристиці, як правило, зазначено «володіє державною мовою»); відсутність у значної частини сучасного суспільства мовного ідеалу, авторитетної особистості, яку б прагнули наслідувати; тотальне мовне невігластво засобів масової інформації; відсутність стійкого українськомовного середовища поза освітнім закладом, а часто і в освітньому закладі, як не прикро це визнавати. Тільки мовно свідома особистість зможе і захоче розвивати свою культуру мовлення в суспільстві, у якому з грубими помилками «дозволено» говорити посадовцям високого рангу, які навіть не доміком це не вважають.

Тут варто наголосити на таких закономірних наслідках бездумного слововжитку, нехтування ustalеними нормами, як труднощі в сприйнятті та відтворенні інформації, у підготовці та проголошенні промови перед певною аудиторією слухачів, в участі у публічних дискусіях на задану певну й часто спонтанну тему, у виголошенні певних результатів діяльності (виступи на зборах, засіданнях педагогічної ради, на семінарах, конференціях, у природному, тобто доречному вживанні традиційних етикетних формул (вітання, вибачення, вдячність тощо). Насамкінець ці труднощі можуть призвести й до того, що мовлення вчителя буде для учнів не зрозумілим, що врешті впливатиме й на якість освітнього процесу загалом.

Шляхів досягнення високого рівня культури мовлення існує багато, але передусім мовцеві варто розпочати з активації внутрішньої мотивації, з бажання й потреби майстерно володіти державною мовою, навіть якщо спочатку вчитель робитиме це задля досягнення успіху у своїй професійній діяльності.

Отже, учитель сучасного закладу освіти має приділяти більше уваги досягненню високого рівня культури усного й писемного мовлення як невід'ємного складника його професійної майстерності, показника інтелекту й загальної культури особистості.

Метою подальших наукових розвідок може стати дослідження особливостей використання в освітній галузі термінології, пов'язаної з інформаційними технологіями.

Список використаних джерел:

1. Біляев О. М. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 8. С. 37–42.
2. Опієнко І. Наука про рідномовні обов'язки : рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. К. : АТ «Обереги», 1994. 72 с.
3. Пентиліук М. І. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки. *Зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини* / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. Ч. 2. С. 290–297.
4. Пономарів О. Культура Слова: Мовностилістичні поради : навч. посібник. 2-ге вид., стереотип. К. : Либідь, 2001. 240 с.
5. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори* : у п'яти т. К. : Рад. школа, 1976. Т. 3. С. 283–582.
6. Ментинська І. Б., Наконечна Г. В. Унормування галузевої терміносистеми як один з аспектів культури мовлення в науковому дискурсі (на матеріалі сучасної комп'ютерної термінології). *Український смисл* : науковий збірник / за ред. проф. І. С. Попової. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 78–87.

References:

1. Bilyaev, O. (1995). *Kultura movlennya vchytelya-slovesnyka* [Speech culture of a teacher-vocabulary]. *Divoslovo*, 8, 37–42 [in Ukrainian].
2. Ogienko, I. (1994). *Nauka pro ridnomovni obov'yazky: ridnomovnyy katekhyzys dlya vchyteliv, robotnykiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyrokooho hromadyanstva* [The science of native responsibilities: native catechism for teachers, workers of the pen, clergy, lawyers, students and the general public]. Kyiv: JSC "Oberehy" [in Ukrainian].
3. Pentyliuk, M (2014). *Movna osobystist maibutnoho vchytelia-slovesnyka v konteksti profesiinoi pidhotovky* [Language personality of the future teacher-vocabulary in the context of professional training]. *Zb. nauk. prats Umanskoho derzh. ped. un-tu im. Pavla Tychyyny*, 2, 290–297 [in Ukrainian].
4. Ponomarev, A. (2001). *Kultura slova: movnostylistychni porady* [Culture of words: linguistic advice]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Sukhomlinsky, V. (1976). *Narodzhennya hromadyanyna* [Birth of a citizen]. Kyiv: Rad. school [in Ukrainian].
6. Mentynska, I. & Nakonechna, G. (2016). *Ukrayins'kyi smysl: naukovyy zbirnyk* [Ukrainian meaning: a scientific collection]. Dnepropetrovsk: Lira [in Ukrainian].

Maretska L. P.,

orcid.org/0000-0001-6065-4696

**THE PROBLEM OF CULTURE OF A TEACHER
OF A MODERN EDUCATIONAL INSTITUTION**

The article raises the current problem of development of speech culture of teachers of modern educational institutions. It is convincingly proved that educators first of all, a high level should be inherent speech culture, that it should be their professional duty, because it is the teacher who should serve as a speech model for young students.

The article presents the views of prominent representatives of Ukrainian science and culture (I. Ogienko, V. Sukhomlynsky, O. Bilyaev, O. Ponomarev, M. Pentyliuk, etc.) on the importance of high culture of teacher speech and its decisive role in the formation of language personality in students. young people.

The author cites a number of features that characterize exemplary speech in general, and the teacher in particular, if he cares about his professional development. It is emphasized that the language personality of the teacher should be characterized by a responsible attitude to language, speech, to a particular word; ability to hear and analyze one's own and another's speech; the ability to improve one's speech throughout life as a conscious need; the presence of an active civil position on the development of language stability, etc.

In particular, the article schematically outlines the typical shortcomings in the speech of a modern school teacher, which must be addressed now, to eradicate the negative trend towards mass leveling of modern literary language, their outright neglect in professional activities. This is a wrong pronunciation (in particular, hissing sounds and affricates dz, j; ringing sounds at the end of the word); violation of the use of appeals (ignoring the accusative case); impersonal verb forms on -but, -to; combination of consonants -tsya, -shsya); neglect of the rules of melodiousness; superficial acquaintance with the new edition of the Ukrainian spelling; incorrect accentuation of words; use of surzhik and excessive enthusiasm for language borrowing, etc.

Ways to increase the level of teacher speech culture in postgraduate education are proposed.

Key words: speech culture, language personality, teacher, norm of literary language, professional speech, signs of exemplary speech, self-improvement.

Дата надходження статті: 15.01.2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Рябуха І. М.